

ו א ר ש ה

ב ס פ ר ו ת ה ע ב ר י ת

פולין העממית קוממה את הריסותיה של עיר־בירתה בכשרון־מעשה רב. מתוך החרבות עולה עיר חדשה, יפה יותר. ברובע הצפוני של העיר, בישימון של אבק־לבנים קמה שכונת־פועלים: בתי־מגורים, מוסדות־ציבור, ירק. שנים רבות עוד יזדמנו להם, לדרים ולבונים, מימצאים ארכיאולוגיים: עצמות־אדם, שברי־כלים, גם מטמונות. סימן שקיים היה כאן, במאזוביה, על גדות הנהר ויסלה, יישוב קדום יותר של בני־אדם. רגע קט ישק העבר את ההווה.

*

בתי מבקשת, שאספר לה על עיר־מולדתי. סיפרתי. היא מפצירה בי: עוד. אני אומר לה: לכי אל הספרים. שהרי רק הגנוז בספרים יכול היה להיוותר מחייהם של שלוש־מאות־ושבעים אלף היהודים שחיו בווארשה, רק לפני 10 שנים.

*

במתקנות שבאומות זורם העבר במאות צינורות אל תידעתו של הילד, של בן־העם: במראה רחוב ובעתיקותיו, בסיפורי סב ואם, באגדת־עם, באלבום המשפחה, בבית־עלמין. כך בלא־יודעין. ובכוונה־תחילה: בגן־הילדים ובבית־הספר, בקונסטרוקציות האידיאולוגיות ובספרי־היסטוריה, בסמלים ובדמויות־מופת ובספרות־היפה. שוקד על כך כל עם וכל משטר, עפ"י מטרותיו החברתיות והפרספקטיבה ההיסטורית שלו, כרוחו וכאינטרס שלו. אך הרציפות ההיסטורית נשמרת תמיד, כדרך הטבע.

לא כן אצלנו. העם היהודי בדורות אחרונים פירושו היה: יהודי אירופה המזרחית. השאר היו שלוחותיו הצעירות או פרבריו. והנה נהרג העם היהודי הזה, ויורשו הלאגיטימי הוא עמה של ישראל. אלא שמן המיליונים שנעקרו נשתלו מחדש באדמת ישראל רק עשרות-רבבות מועטות. עמה של ישראל מתקבץ-ובא עתה מן הפרברים, מאסיה ומאפריקה, וכבר היום הם כמחציתה של אוכלוסייתנו. נותקה הרציפות, לא לבד הגיאוגראפית, כמובן-מאליו, אלא גם ההיסטורית, הביאולוגית. בנינו החדשים כל-מאומה לא יגינב אליהם מעברנו הקרוב דרך הצינורות „האורגאניים“, מסיפורי-אב, מאגדת-אם, מסיור בחוצות-עיר, מן המסורת המשפחתית. סגורה בפניהם זרך היניקה הישרה. ואפילו יאהבו את ארצם ועמם — רובצת לפתחם הסכנה של היישובים, של האופקים המדומים: מדינה בלבד תחת חוויית עם גדול, חוסר הממד הרביעי, של הזמן, בקאטיגוריות-המחשבה שלהם, סמיות-לב לתהליכים שהביאו עד הלום ושעיצבו את המושגים השולטים בהם. נותרה רק הספרות, היכולה לספר על העבר, להחיותו, לחנך.

*

רבות המלחמות, שנלחמו שבטי ים-התיכון ועריו, ורק בכיח-הקסמים של הומירוס היו מלחמות-טרויה וגיבוריה למה שהיו — לנכסי-קבע בתודעתם של מיליוני אנשים לדורותיהם. זהו כוחה האדיר של הספרות הגדולה — הכוח המנצית, המעצב, העושה סמלים.

עיירה-זוטא זו, בוצ'אץ', עלתה בזכותו של עגנון למעלת דפוס-מופת לגולת גאליציה כולה. תושביה המעטים דומים עלינו כאוכלוסייה רבתי. את ברדיצ'ב עשו יוצרים חשובים — מנדלי, שלום-עליכם, דער נסתר — כמין-חומר לדרוש וללמוד ממנו על כנסת-ישראל כולה. אנשי שקלוב היו לדמויות אוטנטיות-כמעט.

ילדינו סבורים, כי שבוש, כסלון, שקלוב, הן ו„גיבוריהן“, הם-הם יהודי אירופה. כך מצאו בספרים. ואינם יודעים, כי ספרותנו מפגרת לפחות דור אחד אחרי המציאות, וכי לא הגיעה כמעט למאה העשרים. הננו העם האור-באניסטי ביותר בעולם (רשאי אתה להגיד עם של מטרופולין, של ערי-בירה) אך ספרותנו ממשיכה לתאר אותנו כיושבי עיריות. כאילו לא נתחולל תהליך שוטף של הגירת-פנים והגירת-חוץ, כאילו לא הוסט המרכז אל הכרך, מיחסים שבמציאות פיאודאלית ופרימיטיבית אל יחסים קאפיטאליסטיים מורכבים, מבית-המדרש אל הקלוב, האגודה-המקצועית.

הבאר, התיאטרון, מועדון-הנוער. ספרותנו נשארה ספרות הפלובינציה, בתוספת סממנים אורבאניסטיים, אגביים.

לא נתמזל לה מזלה של וארשה. בכל הספרות העברית החדשה דומה כי בס"ה עסקו בה שניים: א. א. קבק ה"רוסי", ב"תולדות משפחה אחת" שלו, ובנימין טננבוים, יליד וארשה, ב"תמולים על הסף" (אם להוציא ציורים בודדים משל ד. פרישמן, י. ל. פרץ ואחרים, שאינם אופייניים כלל ליצירתם). יתירה מזו: ב"תולדות העתונות העברית" מספר ש. ל. ציטרון, כי במשך שנים הוצפה מערכת "הצפירה" היושבת בווארשה מכול ידיעות מאת "קורספונדנטים" בערי-השדה, ורק חלקה של וארשה נתקפח ולא נמצא לה סוקר ומודיע. לא קמו לה אוהבים כעגנון לעירו, כסדן לברודי, כשניאור לשקלוב, כלברדיצ'ב, כל"ירושלים דליטא".

*

זכרי מי עוד כווארשה ראויה היתה שיספרו עליה? לא רק "עיר ואם בישראל", הקהילה הגדולה ביותר באירופה במשך עשרות בשנים, (עד שהשיגה אותה מוסקבה, סמוך לחורבן הגדול), מקום מושבם של קרוב לארבעים רבבות יהודים; לא רק עיר-הבירה, מושב המוסדות המרכזיים, צ. ק. של המפלגות, הנהגות ראשיות; לא רק מרכז הספרות העברית, היהודית, הפולנית-יהודית, מערכות העתונים הגדולים, שליחי-ציבור ונציגים רוחניים, בתי-ההוצאה נודעים, בתי-דפוס; לא רק המרכז הטבעי, שעני כל יהודי פולין היו נשואות אליה ועל פיה נשק כל דבר בהיי הציבור; לא רק גאלוקי וגז'יבוב, צומת היי הכלכלה, המסחר, התעשייה, הכספים; — הרבה יותר מזה! אם תבקש עיר המסמלת את המאה הי"ט בחיינו, את האורבאניזאציה, קצב הריבוי המזורז, ההגירה, תהליכי-החיול, צמיחת התרבות החדשה, המעבר מיחסים טרום-קאפיטאליסטיים אל יחסים קאפיטאליסטיים, הפרוליטאריזאציה, הקיטוב המעמדי (וגבולותיו) — וארשה היא המסמלת את כל אלה.

וארשה היתה, כביכול, קהילה יהודית עתיקה: ראשוני היהודים מזכורים בדפותראות כבר במאה ה"ט", אך למעשה היתה זו קהילה צעירה. פעמים רבות גורשו היהודים מתוכה ופעמים רבות חזרו להיאחז בה. רק במאה הי"ט נתרכז בה יישוב של קבע, עבר את הרבבה הראשונה, ורק סמוך למרד 1863 הותרה לחלוטין ישיבתם של יהודים בעיר-הבירה עפ"י דיני

מלכות. קצב גידולה — מפתיע. במשך כמה עשרות שנים גדלה האוכלוסייה היהודית מאלפים לרבבות ומרבבות למאות אלפים. ותוספת זו באה לה. קודם־כל, מנהירתם של יהודי העיירות — לרבות יתודי רוסיה אחרי הגירושים שבשנות השמונים — אל עיר־הבירה. 73.000 היה מניין יהודיה בשנת 1864, — ו־340.000 ערב מלחמת־העולם הראשונה, 20 (!) אחוז ומעלה מכל יהודי פולין הקונגרסאית. באותה מחצית מאת־השנים נתחוללו תהליכים סוציאליים מהפכניים בקרב היהודים: עד אז ישבו בכפרים ובעיירות, חוסים בצל „הפריץ“, הפיאודאל הפולני המתנוון, נתונים לחסדו ולשבטו, „מושכים“ חיונה ממנו ומאיכריו. עלייתה המדהימה של וארשה מסמלת את הרס היחסים הפיאודאליים ברוסיה, קאפיטאליזאציה של פולין ועיר־בירתה, שידוד־מערכות סוציאלי של יהודי פולין. וארשה היתה דרך־המלך של תהליכים אלה. היא עצמה פרי התמורה הראדיקאלית הזאת.

משתדפדף בזכרונותיהם (בעברית) של אנשי־וארשה, תמצא, כי רובם־כולם עריסתם לא בעיר־הבירה עמדה. כך בתולדות חייהם של סופרי פולין, עסקניה, חכמיה ומנהיגיה — בני מפלגות וזרמים שונים ביותר. וכך משתקפת עובדה זאת גם בספרות־היפה: משפחת ברגר, וולפסון ולאפונר שב„צל עץ התלייה“ לקבק, בית הורוביץ שב„וארשה“ לצ'ש ו„מוטקה גנב“, אנשי „משפחת מושקט“ לבאשוויס, הזקן ואנדרר ב„היהודי מפולין“ לאנטול שטרן, בשנת 1939 — כולם באו ממרחקים. וארשה היתה, איפוא, עיר אמיגראציונית מובהקת, שהמונים נהרו אליה בלי־הרף, שהווי של כרך והווי של עיירה שימשו בה בערבוביה, עיר שלבשה צורה ופשטה צורה, ואלף פנים לה. רק מעטים מסופריה עשו בה את ימי־נעוריהם — השנים היפות להתקשרות אמוציונאלית, להעלאת דמותה של עיר מתוך ידיעה אינטימית ואהבה — ושנים עברו על אלה שמקרוב־באו עד שנתאקלמו בה, פשטו את זרותם, ראו עצמם תושבים בה.

מעמדם של הסופרים והספרות העבריים בווארשה היה בבחינת־מה פאראדוקסאלי. כל הפעילות הספרותית והרוחנית של יהודי פולין נצטמצמה כמעט בה בלבד. שאר ערי המדינה היו טפלים לה. כאן היו מערכות העתונים העבריים, בתי־ההוצאה הגדולים, מרכז הדפוס. גדולי ספרותנו ישבו בה ישיבת־קבע, או ישיבת ארעי. ואף־על־פייכן מועט רישומה של העיר בספרותנו. צביונה של העיר היה כפול: יישוב גדול לכשעצמו ועיר־בירה, — ובלעה הבירה את העיר. שער־הספר האפיל על הספר עצמו.

וכן מועטת, במידה יחסית, היצירה המקורית שנוצרה כאן — ובפולין כולת מצד הספרות זהה וארשה עם פולין היהודית. והנה רפרוף קל על פני תולדות הספרות העברית והזרמים הרוחניים ביהדות עשוי לגלות לך כי פולין (ווארשה) פיגרו בהתפתחותן, כי הן לא היו אלא „כלי־שני“ ליצירות־מקור.

תולדות ספרותנו החדשה מתחילות, למעשה עם „ההשכלה“, שעיקרה סקולאריזאציה, יציאה מימי־הביניים הממושכים שלנו. אך פולין לא ידעה מעולם את „ההשכלה“ במהדורתה המקורית, הלוחמת, ואף משכיל פולני אחד לא קנה לו „חי־עולם“ בספרותנו, אם לא להביא בחשבון פופולארי־זאטורים מדעיים מסוגם של שטרן, היים זליג סלונמסקי, שיינהאק, סוקולוב־הצעיר ודומיהם. „ההשכלה“ בפולין לא היתה לוחמנית, אלא סתגלנית, מחניפה ונמוכה־מעשב, לא לעורר, חלילה, חמתם של „ראשי האומה“, וקציני העדה. היא היתה השכלה אפיגונית, מהדורה קלושה של אחותה הרוסית. וארשה עלתה למעלת מרכז ספרותי עברי עם תנועת חיבת־ציון (האסיף, כנסת־ישראל, הוצאות אחיאסף, תושיה). אבל גם „חיבת ציון“ הובאה לווארשה „מבחוץ“, בעיקר ע״י פליטי רוסיה גרושי שנות השמונים, וכמעט כל עסקניה החשובים מהם באו. תנועת „ההשכלה“ נמשכה כמה דורות, ואלו חיבת־ציון היא בת דור אחד, מאקסימום, ועל כן מעטים בכלל, רישומיה בספרות־היפה, וביחוד בפולין. וכך גם תקופת הספרות העברית „הקלאסית“, שעליה מתפרנסים אנו עד עצם היום הזה: צא וראה, כי כמעט כל גדולי היוצרים העבריים מלפני דור ושני דורות — מגדלי ואחד־העם, ביאליק וצ'רניחובסקי, שניאור ושופמן, ברנר וגנסין ועוד — ילידי רוסיה הם. וארשה התפארה בשלישייה הגדולה — סוקולוב, פרישמן ופרץ. אלא שסוקולוב, על־פי עצם מהותו, היה ז'ורנאליסט, פרישמן פלייטוניסט ומבקר ספרותי, ופרץ נתן את מיטב חילו לידיש. פולין לא הוציאה מתוכה משוררים ופרר־זאיקנים חשובים — בה בשעה שהיתה עיקר מעוזה של יידיש.

כיצד מתיישבת תמיהה זו? מניין החזיון המוזר, שענף חשוב כ"כ במניינו ובניינו ביהדות — חלקו מועט בתרבות העברית החילונית?

*

את ההסבר יש לבקש במעמד המיוחד של היהודים בפולין. מ. י. פרייד, מווחיקי העסקנים של הציונות האזרחית בפולין, אומר ב„זכרונותיו“, כמסיח לפי תומו, „כי את יהודי רוסיה רודפים — נעשים הם

לציונים, אך יהודי פולין מושרשים בה מדורי־דורות...". לא המצב הכלכלי
הבדיל לטובה את יהודי פולין מאחיהם ברוסיה ובליטא, ולא הוא שקבע
את התגובה האידיאולוגית. הכריעה העובדה, שיהודי רוסיה עמדו פנים־אל
פנים מול הצאריזם הארכי־ריאקציוני, האנטישמי, אשר לא הניח מקום
לאשליות ולא רווח לשם התקרבות (מלבד חוגים ציבוריים קטנים, בפלוטר
קראטיה מזה, ובחוגים סוציאליסטיים מזה); ואלו בפולין חיו היהודים בתוך
עם־הארץ, שדוכא דיכוי לאומי, נאבק על עצמאותו המדינית וביקש בני־
ברית במלחמתו. ועל כן גם הפריח לעת־מצוא סיסמאות ליבראליסטיות
מסוג „לחירותנו ולחירותכם". מלבד התפרצויות ספונטאניות ומעוטות־היקף
לא ידעו יהודי־פולין במאה הי"ט פוגרומים וגירושים ולא „תחום מושב".
ומכאן שהרגשת בטחונם היתה עמוקה ומבוססת יותר, יחסית. אם בפני
ההתבוללות החברתית הושמו ברוסיה מכשולים, שכמעט אין להתגבר
עליהם, הרי בפולין, — ביחוד במחצית הראשונה של המאה הי"ט, —
סלולה היתה הדרך להתבוללות לבורגנות היהודית והאינטליגנציה (המעטה)
המסתופפת בצלה, במשרדיה, עסקיה ו„סאלוניה". אילי־הממון היהודיים
בווארשה במאה הי"ט — פלטאו וקרונברג, ברגסון ואפשטיין, ואוואלברג
ורוטבאנד — נבלעו חיש־מהר באריסטוקראטיה ובבורגנות הנוצרית, נשתמדו
בדור הראשון או השני, נתקשרו קשרי־חיתון עם האוליגארכיה הפולנית.
ממש כשם שאירע לאינטליגנציה היהודית, יוצאת־חלציה של בורגנות זו או
מקורביה, מסוגם של דיקשטיין, קרויסהאר ונוסבוים, אשר מילאו תפקיד
נכבד בתרבות הפולנית. ברוסיה נשאר חלק ניכר מן האינטליגנציה היהודית
בתחום־המושב, התסיס והמריד את ההמונים היהודים — ואלו בפולין היא
רעתה בשדות־זרים ונתנה מחילה לנכרים. הסקולאריזאציה הובילה כאן בדרך
קצרה מאוד אל ההתבוללות הגמורה. שעתה של האינטליגנציה הלאומית
היהודית בפולין באה ביתר איחור, בסוף המאה התשע־עשרה.

ולפי־שעה היה הקיטוב הרוחני בקרב יהודי פולין קיצוני ביותר, והוא
מקביל לקיטוב הסוציאלי הספציפי. כמעט שלא היה שום גשר של חיבור
בין האוליגארכיה היהודית המתבוללת ובין המוני העם הרחבים (מלבד מעשי־
פילאנטרופיה והחזקת שלטון הקהילה בידיה). שהרי הפלוטוקראטים היו
מיעוט־שבמיעוט בעיר. אלה היו אילי־ממון, ספקי צבא וממשלה, בוני מסילות־
ברזל במרחקים, באנקאים ששירתו את בעלי־האחוזות הפולנים, חרושתנים
שהעסיקו פועלים נוצרים, — ואלו המוני־העם היהודים (חוץ משכבת־ביניים

קטנה בתחילתה) היו סוחרים-זעירים ורוכלים ובעלי-מלאכה, שנתפרנסו זה מזה, או שימשו במרכולתם ובמלאכתם את הסוחרים והתגרנים היהודים בערי-השדה, או את הסוכנים, שהפיצו סחורותיה ותוצרתה של וארשה ברחבי השוק הרוסי העצום. מועט ביותר היה המגע הכלכלי שבין „מרומי-העם“ לבין המוני-העם. מעגלי-המשק הנפרדים העמיקו ביותר את התהום התרבותית והרוחנית. כי אף החסידות נתפשטה בפולין באיחור-זמן ואף היא הובאה „מבחוץ“. אך משהופיעה, — כבשה במהירות ובתנופה את יהדות-פולין, עד שאורטודוכסיה-סתם וחסידות היו בה במאה הי"ט מושגים זהים כמעט. בתקופת עלייתה של וארשה היהודית עדיין לא נס ליחה של החסידות כתנועה עממית. וכך עמדו זו מול זו ההתבוללות הפולנית — והחסידות (אשר לימים כרתו ברית נגד הציונות ונגד התנועה הסוציאליסטית), כאידיאולוגיות השליטות ברחוב היהודי במאה הי"ט.

רישומים של יחסים אלה ניכרים גם בספרות העברית החדשה, אם גם רישום קלוש. גיבוריהם של „בצל עץ-התלייה“ לקבק הם בניהם הצעירים של הבאנקיר וולפסון והחרושתן ברגר, — כולם פאטריוטים פולנים נלהבים ומשתתפי מרד 1863, לעומת החייט הטרוד במחטר-ומגהצו ופרנסתו ומפוזם ניגוני-יחונים. אחרוני שרידיה של הרומאנטיקה הפאטריוטית-הפולנית נתגלמו בדמותו של המורה הורוביץ, ב„וארשה“ לשלום אש, הבוער באש אהבת פולין, ושגורים על פיו פרקים שלמים מ„דזיאדי“ למיצקביץ, מתנגד גם ל„חיבת-ציון“ של ידידו וגם לסוציאליזם של בניו. האווירה החברתית, שתיארה פאולינה אפנשלק ב„הדוקטור נשאר“, פרשת-חיוו של יאנוש קורצ'אק, אופיינית להלכי-הרוח שרווחו בשכבת-הביניים האמידה של יהודי וארשה בסוף המאה — השכלה פולנית צרופה, התבוללות „חלקה“ ומובנת-מאליה, יחסי-חברה תקינים בין יהודים לפולנים, ריחוק גמור מעניינים יהודיים.

יהודי פולין (וארשה) נתעוררו לפעילות היסטורית מודעת, כביכול, בבת-ראש, בפסחם במהירות על כמה „שלבנים“ קלאסיים. הם הגיעו אל הציונות, אל תנועת-הפועלים הסוציאליסטית (אף זו ראשיתה בערי רוסיה וליטא), אל ספרות חילונית, עברית ויידיש, ישר מן ה„שטיבלאך“ וחצר-הרבי, תוך כדי מעברם אל העיר הגדולה; אחזו בסיסמאות ובתכניות, שכבר הוכנו קודם-לכן ע"י בני-רוסיה, הליטוואקעס, והביאום לידי היקפים שלא

נדעו עד כה. אלא ששעת התעוררותם הגדולה של יהודי פולין היתה כבר שעת שקיעתה של העברית בגולה. פריחתה של הספרות העברית בווארשה ארכה רק 10—15 שנים, והגיעה שעתה של אחותה הצעירה ויריבתה — יידיש. „הצפירה“, שמילאה תפקיד נכבד כ”כ בדור המעבר מבית-המדרש אל התרבות החילונית, לא יכלה לעמוד כנגד תפוצתם המדהימה של ה”היינט” וה”מאמענט” ופינתה להם את מקומה. כל התנועות הציבוריות נזקקו לשפתם של ההמונים, שכבות חדשות ורבות-מניין נכבשו למיקרא הספרות היהודית הצעירה, שעלתה כפורחת. בשלתי המאה העשרים עברו כמעט כל הסופרים המתחילים בפולין (אש, נומברג, רייזין, ועמהם פרץ ועוד) אל שפת יידיש. העברית בפולין נסוגה, הלכה ונתבצרה בבסיסה הטבעי — בארץ-ישראל. „לוח-הזמנים“ בפולין שונה היה מזה שברוסיה. מכאן הדיספרופורציה המדהימה שבין מניין הסופרים העברים בווארשה לבין תיאוריהם את וארשה בספרות, בין המקום שתפסה העיר בספרות עבר לבין זו שביידיש. עשרות סופרי-יידיש קמו לה, לווארשה, והקימו לה מצבת-זכרון לדורות — מסופרים בעל-בתיים מובהקים ועד לפרוליטאריים. בעברית (במקור) כמעט שאין זכר לה. מרובים בה רק הזכרונות של סופרים על סופרים, עד שאתה מדמה כי זה היה עיקר עיסוקם של יהודי וארשה.

*

גדולה קנאת סופרים, אך מסתבר, כי גדולה ממנה הערצתם-ההדדית. שמורה לנו כל פגישה שנפגשו וכל מימרה שיצאה מפיחם, ונהיר לנו גם האקלים הספרותי, ששרר בווארשה בראשית המאה, — מפי פיכמן, שטינמן, קלזנר, לחובר, קלינמן, סוקולוב ואחרים. (ואגב: פיכמן הירבה לכתוב על סופרי פולין — „פגישות עם סופרים“, „רוחות מנגנות“, — ומעלה את התיזה, שעשתה לה מהלכים בקריית-ספר שלנו על אסכולת-וארשה. הנחה זו אין לה על מה שתסמוך. האופייני לווארשה לעת היותה מרכז חשוב לספרות העברית היה דוקא חוסר-האסכולה. באודיסה ישבה חבורה, מגזנת אמנם, אך קשורה בטבורה ברעיון התחייה הלאומית, ואחד-העם היה לה ראש-וראשון. בווארשה היו סוקולוב, פרץ ופרישמאן צהובים זל”ז, כל אחד הלך-יחיד מובהק — סוקולוב הפוסח על-הסעיפים, פרישמאן הספקן ופרץ „המחפש“ והפונה-ליידיש). אלא שזכרונותיהם של הנ”ל אינם חורגים מתחום הספרות והווי-סופרים, אין בהם וארשה העממית, ההמונית, רבת-

הפנים. יוצא מכלל זה נחום סוקולוב ב„אישים“, בפרקים על אנשי וארשה. לא זו בלבד שמתאר הוא דמויות וארשאיות מובהקות, זקנים מופלגים ואישים שהטביעו חותמם על היישוב שבכאן, לא זו בלבד שממלא חלל של תקופה שאחרים לא עסקו בה — אלא שדומה כי כל חסרונותיו היו כאן לברכה.

במשך שני דורות היה נחום סוקולוב הדמות הספרותית והציבורית הרפרזנטטיבית בווארשה היהודית — וביתר דיוק: של הבעלבתינות, שעמדה עוד ברגלה האחת בבית־המדרש והאינטליגנציה הלאומית הצעירה. והוא עצמו כגשר בין תקופות וממזג ערכיהן. „עילוי“ תורני ובקי בכל מכמני ספרותנו, מעריץ תרבות המערב, בעל זכרון פנומנאלי וכושר־עבודה בלתי־מצוי, סופר מהיר — לא היה קץ לפופולאריותו כעתונאי. גם רוחב ידיעותיו וגם פעילותו הציבורית, עריכתו את „הצפירה“ וגלגוליו האידיאיים (למדן ו„משכיל“, קרוב למתבוללים ומטיף ללאומיות, מתנגד לחיבת־ציון ומחשובי המנהיגים הציונים לאחר הרצל) — כל אלה הכשירוהו לידיעה אינטימית של יהודי פולין על הסתעפויותיה, מקורות יניקתה, גלגוליה הרוחניים, אישיה. לשפע שלו לא היה גבול. אלא שפע זה נפרט תמיד לניצנוצין והערות־אגב, קליפות הרבה הגוברות על התוך, מעניין לעניין ושלא באותו עניין, סגנון של בארוק כבד. ב„אישים“ היתה חולשתו לגבורה. הפורטרטים שצייר מבני וארשה — הברגסונים, סלונסקי, בורנשטיין ועוד — הם תעודות קולטור־היסטוריות בעלות ערך רב; באשר בולטת בהם הסביבה כולה שהצמיחה את האישים, יסודותיהם הרוחניים, נפתוליהם והישגיהם, החתך הסוציאלי והתולדה הפסיכולוגית.

וארשה היתה, לא רק מרכז ספרותי. מטעמים מובנים ישבו בה חשובי העסקנים, פעילי ציבור ואישים רבי־פעלים בתחומים שונים. אך גם זכרונותיהם של אלה לוקים בחד־צדדיות מובהקת, מכמה וכמה בחינות. יהדות וארשה היתה מקוטבת מהבחינה הפוליטית והסוציאלית קיטוב רב ביותר — וכל תיאור המוציא את ה„בונד“, הקומוניסטים, אגודת־ישראל וסתם עסקנים עממיים, יש בו מן הסילוף הגמור. רבבות ומאות־אלפים נמצאו במחנות בלתי־ציוניים ואנטי־ציוניים. העברית קלטה — במידה שקלטה — לתוכה רק את פרשת־חייהם של הקרובים לה, הווה אומר: של הציונים על גווניהם השונים, ומכאן שאי אתה יכול למצוא בה תמונה נאמנה של יהודי וארשה. זאת ועוד: המואריסטיקה של אנשי־וארשה בעברית דלה משנה־דלות.

בכמותה ובטיבה גם יחד. אין לך כספרות־הזכרונות לעמוד על חייהם של
הבריות בעבר. המעיין בזכרונותיהם של צמח ור' בנימין, רופין וגרונמן,
„אדמוֹנתיבו” לגראנאך, „פרקי־ברודי” לדוב סדן, בכרכים „פוילן” לז. י.
טרונק, — נגלים לעינינו עולם ומלואו, עשירות של הווי, של מושגים שליטים,
של תהליכים סוציאליים מולוקולאריים, אורח־חיים וגורלות, מסלול של
קאריירות. חיבוריהם של אנשי וארשה אינם מצטיינים בשאר־רוח, בטביעת־
עיין, בכשרון ספרותי. תולדותיהם — נכתבו בידי אנשים, שחייהם הם מיטב
שירתם, אך אין שירתם מיטב פעלם. לומדים אנו על מסלולם האישי, אך
הנוף, שבו נטועה דרכם, נעלם מעינינו. הזוכרים זוכרים כל מעשה שעשו, כל
חוייה שנתלוותה לכך, ואפילו את התאריך המדויק, לספירתם ולפ”ק, —
אך הכרוניקה היובשנית בולעת כליל את חיותה וחיוניותה של הסביבה.
אומנם, יצחק שדה תיבל את „הפנקס פתוח” שלו בהרבה סממנים בלטריס־
טיים ואינו פוסח על קטנה־כגדולה, — אלא שפרקי־וארשה שלו הם חוויות
של תינוק־של־בית־רבו, ועל כן מתקפח ערכם בשבילנו. „לא נכנעתי”
לפועה רקובסקה היא עדות לחיים הלוציים מפוארים של אשה אמיצת־
אופי, אחת „סופראזיסטית”, שנלחמה על חירותה האישית וסללה דרך
לשוויינה של האשה היהודית, יוזמת ורבת־פעלים בחינוך, בעסקנות ציבורית,
בתנועה הלאומית הצעירה. יש בה, בזכרונותיה, משום תוספת ידיעה על
תולדות בית־הספר העברי בווארשה, על המעבר מהתנועה הלאומית הכללית
אל הציונות הסוציאליסטית ואל הסוציאליזם־המהפכני, משהו מדרכי
המחתרת ברוסיה הצארית, ואף חומר לחקר ספרותי (משפחת שפירא, היא
„בית הורוביץ” לאש). אך על אף ריבוי הפרטים אין הדברים חורגים מגדר
הזכרונות האישיים, ואין מתבהר קלסתר־פניו של הדור כולו. במידה
יתירה לוקים בחסר זה גם זכרונותיו של עסקן „המזרחי”. יצחק
ניסנבוים („עלי חלדי”, שרק פרקים אחדים בו נוגעים לווארשה), מטיף
נודע בשערי בתי־הכנסת בעיר־הבירה. הוא ממלא כאן חוליה חסרה, שבמעבר
המונים מן האורתודוכסיה האנטי־ציונית אל הציונות, המלחמה עם הטריטור
ריאליסטים והמאבק על השלטון בקהילה. כזה גם ערכו של הספר „בדרכים
אבלות” לסופר ולמורה הוותיק צ. ז. ויינברג, שתיאור ילדותו ונעוריו
המרים טיפוסי למדי להווי, דרכי־חינוכם, שידוכיהם ועיסוקיהם של אברכים
מבני הזעיר־בורגנות המרודה (כמעט כל בעלי־הזכרונות מגוללים תמונה
קודרת מאוד מחיי המשפחה בישראל במיפנה־הזמנים, מחמת נישואין כפויים,

ובפרט לעת התפוררות המשפחה הפאטריארכאלית), והמעבר מבית־המדרש אל ההשכלה החילונית. נבדל לטובה מכל אלה הסיפור הביאוגראפי „הדוקטור נשאר“ מאת פאולינה אפנשלק, פרשת חייו ומותו של יאנוש קורצ'אק, המתנַחֵץ־הצדיק, והוא תיאור שעל גבול הספרות־היפה. גם משה זילברטל הקדיש לאדם גדול זה את הקונטרס „במחיצתו של קורצ'אק“, ושני התיאורים משלימים זא"ו. עולה כאן דמות בלתי־רגילה, אחד צדיק וקדוש, ילד הסאלונים ומוסר נפשו על חיי היתומים שברחוב קרוכמאלנה, סופר פולני נודע־לתהילה וחי בקרב דלת־העם היהודית, פאטריוט פולני ונושא נפשו לא"י, ומעל לכל — אוהב אדם ומחנך מזהיר. כמובן, שאין דמות־ענקים מלמדת על הרבים, אך היא מרכזת בתוכה את מיטב השאיפות, שרווחו בקרב העם והתקופה, מרמזת על סתירות־שבמציאות, שרק בכוח אופי־ברזל זה לא שיברו את נושאן.

אך וארשה לא היתה העיר של סופרים ועסקנים דווקא. היא היתה עירם של 370.000 יהודים, עיר „האנשים הקטנים“ — סוחרים ובעלי־מלאכה ופקידים ותלמידים וכלי־קודש וילדים ופועלים ועקרות־הבית. אלה אינם מספרים לנו מאומה. לא דרך־חייו של פועל, לימוד מקצוע ותנאי־עבודה, שביתה ומחतरת, איגוד מקצועי וארגון פוליטי; לא של סוחר, על עליותיו וירידותיו, שטר־„כמו“ ושטר־„כמעט“, מלחמת־ה־שֶׁל־סחורה ודרכי משא־ומתן, פשיטת־רגל ורגולאציה, ראיינט ו„פרוטסט“ וסקווסטאטור וגמ"ח; לא של רופא ומורה ועורך־דין, המספרים על הקליינטורה שלהם, הליכותיהם, משוגותיהם, נפתוליהם עם החיים; לא של בעל־מלאכה יהודי, עמלי־בית ושוליות, עבודת יד ומכונה, מעבר משכבה לשכבה; ודאי שלא אחד אורקה נאכא־לניק, מתוך הלומפנפרולטאריון הגדול של וארשה; לא של עסקן עממי, גמילות־חסדים ולינת־צדק וחסד־של־אמת, לא ילדים ובני־נוער על שע־שועיהם ולימודיהם, תגרותיהם וצמיחתם לתוך החיים. עליהם ומשלהם אין לנו בספרותנו מאומה.

את „כללותו“ של כרך גדול כמו וארשה יכולים לתאר מִנִּזְוִגְרַאפִּיָה היסטורית של העיר, או הספרות־היפה. אין לנו עניין כאן בחיבורים וספרים, שווארשה מוזכרת בהם אגב דיון כללי בתולדות תנועה ציבורית, או תופעה חברתית, וכן לא במחקרים פובליציסטיים ומחקרים הגנוזים בקבצים ובעתונות, או אלה שראו אור לפני עשרות שנים. חשיבתם של אלה רבה לחוקר ולהיסטוריון, אך הוא מועט ובלתי־שימושי לציבור־הקוראים הרחב.

אותנו מעניינת הספרות החיה, המזינה את הקורא העברי בימינו.
המשפיעה ומעצבת את תודעתו של בן הדור.

*

המונוגרפיה הכוללת היחידה היא „וארשה“ בסידרת „ערים ואמהות בישראל (הוצ' מוסד הרב קוק) מאת דויד פלינקר. אותו מחבר סיפר ביידיש וארשאית מצוינת את ירידתו ועלייתו של בית-פריווס („א הויז אויף גרוזיבאווי“) וסיפורו אינו חסר ערך פולקלוריסטי מסוים, על אף התמוגגותו מ„רחבותו“ והנהגתו של ר' ישעיה (רבים ביידיש תיארו בית-פאטריצים אוריגינאלי זה, של מלך-הברזל הווארשאי, דפוס דוגמה להנהגות „חסידיש-נגידיש“, שעושר מופלג, אורתודוכסיה קיצונית, קטנות-מידות ועריצות פאטריארכאלית שימשו בו יחדיו). אלא שבקיאות בפולקלור ובחצרות-הרביים עדיין אינה מכשירה אדם להיות היסטוריון. החיבור הוא קומפילאציה, מעשה רפורטאז'ה היסטורית שעל-רגל-אחת, גדוש מליצות מטשטשות וסנטימנטליות של מי שאינו בקי בתהליכים חברתיים מכריעים, ובלי ששאב ממקורות ראשונים, מן הספרות ההיסטוריוגרפית העשירה. דיינו אם נשווה לקט זה אל ספרו של יעקב שאצקי „געשיכטע פון יידן אין ווארשע“ (ב' כרכים, עד שנת 1863) ומיד מתחוויר לנו מהו הספר הדרוש לנו: שאצקי עשה עבודת-נמלים מפליאה. הוא הלך אל אלפי מיסמכים ארכיוניים, חיבורים היסטוריוגרפיים, מאמרים פובליציסטיים, כרוניקה עתונית, מכתבי-משפחה, כפרי-זכרונות וספרי-מסע של בני חו"ל, מודעות-רחוב ופאמפלטים, כרוזים מהפכניים ושו"ת רבניות, שירי-רחוב וסטאטיסטיקה. כל אלה צירף לפסיפס מנומר של חיי היהודים בעיר מן המאה ה־ט"ו והלאה: מדיניות וכלכלה, חוץ ותרבות, ילודה ותמותה, מגורים ופלילות, חינוך ותיאטרון, אינטארנום ורחוב, מוסדות-ציבור ואידיאולוגיות. זהו חיבור מקורי של כרוניסטן, היסטוריון וסוציולוג. הליקוי הבולט שבספר — הדיספרופורציה בתיאור היחסים היהודיים-פולניים וחייה של הפלוטוקראטיה והאינטליגנציה לעומת חייהם והוויים של ההמונים הרחבים, אם משום כך שמרובים פייכמה המיסמכים והעזבונות-שכתב הנוגעים לשכבות האלה, ואם משום שזהו תחום-המחקר הקרוב לשאצקי. אבל גם לאחר ציון הליקוי הזה אין אלא להתפלא ולהתפעל מגודל בקיאותו של שאצקי ולהתפלל אל מחקר זה בלשונו.

המשקפת הספרות־היפה — המקורית והמתורגמת — את וארשה

היהודית?

לא ייתכן שיהיה־בנמצא מספר־יחיד או משורר־יחיד, שיצירתם תשקף את חיי העיר כולה. וארשה היתה גדולה מעיירה ממוצעת עשרות מונים. עצם צמצום־שטח עושה את אנשי־העיירה לאגודה אחת, מטביעה עליהם חותם משותף, מקרבת — ואפילו בעל־כורחם — את הרחיקים ריחוק חברתי ותרבותי. היא מפגישה אותם ברחוב ובבית־המדרש, בשוק ובקלוב ובטיילת, מקשרת אותם קשרי־חיתון ומישחקי־ילדות. ועדים לכך זכרונותיהם של בני־עיירות, עדים ה"לאנדסמאנשאפטים" וכושר־חיותם, כאשר מבעד לניגודים סוציאליים ופוליטיים בוקעת נעימה של אינטימיות. לא כן בכרך. כאן רחוקים גם הקרובים. האטומיזציה שבחיי עיר גדולה — הפרדת מקום־העבודה, בית־החינוך, ההתאגדות הציבורית, המשפחה־הרחבה — סוגרת כל משפחה בתוך ביתה ומקלישה אפילו את יחסי־השכנות. קטע־הרחוב הוא הגבול המאקסימאלי למיפגש החברתי. המרחקים מפרידים, האנונימיות משתלטת על יחסי־הבריות, האינטימיות נמוגה. על הקיטוב הסוציאלי, על הבדלי עוני ועושר נוספת נעימה של זרות וסתמיות, אפרסונאליות. ומעל לכל: ריבוי החטיבות הסוציאליות והתרבותיות, תולדה של השתייכות מעמדית, מקצוע ופרנסה. מוצא, השפעות אידיאולוגיות, מחוז־מגורים. לא וארשה־היהודית אחת היתה בנמצא, אלא עשרות ומאות. היתה וארשה פרוליטארית של מרתפים ועליות־גג, קיתונים וקובות, דיירי־מישנה ו"שוכרי־מיטה"; היתה וארשה העתיקה, "המקום", על סימטאותיה הצרות וצפיפותה הדמיונית: היו נאלווקי וגנשיה ופראנציסקאנסקה, על מרכולתן והמולתן ועושרן, גלילי־מאנופאקטורה, קאטאלוגים של סדקית ו"משרתים" זריזים; היתה וארשה הלומפנפרוליטארית, זונות ומארוויכערס ושטארקע־יינגען; "יענע גאסן", יהודיים־בחלקם; פקידים אמידים וחנוונים המתפרנסים מן הלקוחות הפולניים; היו בתי הזעירבורגנות, "שני חדרים ומטבח וכניסה מן החזית" של סוחרים, בעלי־מלאכה בינונים, לבלרים ומורים; היתה וארשה הכלל־ציונית, הקומוניסטית, החסידית, הבונדאית, המתבוללת־למחצה; היו רסטוראנים וספריות־ציבוריות, שטיבלאך של־חסידים ומיפגשי־המחתרת, נוער־זהב ומועדוני הנוער החלוצי, ה"סינאגוגה" ותיאטרון סקאלה, הטיילת אל הגן הסאכסי וכרי־מוראנוב... היו וארשה לעשרות ולמאות, ובכל אחת מהן אלפים ורבות, רחוקות זו מזו ונוגעות זו בזו, עם גווני־מעבר,

פלוקטואציה, עליות וירידות ושילוב-גומלין, התנגשויות ומיזוג המקרי עם החוקיי...

אין זה לפי כוחו של סופר-יחיד — ולוא מאה שנים ייצור, ולוא גאון יהיה — למצות את עושר צורות-חייהם ואורח-חייהם של מאות-אלפים אלה. זוהי משימה משותפת של ספרות-לאומית. אלא שגם הסופר-היחיד יכול וצריך לעצב את הטיפוסי, את החוקי. להבדיל בין טפל ועיקר, לתת את „התנועה ההיסטורית” של הציבור הזה.

על-נקלה יתפתה אדם לומר, כי „התנועה ההיסטורית” של יהודי וארשה (ופולין) הוליכה אל המוות, אל בתי-המשרפות. זוהי „חכמה-לאחור”. זאת לא היתה החוקיות הפנימית של התפתחותם, אלא גזר-דין, נגזר עליהם על ידי שונאים מבחוץ. דורות של יהודי וארשה לא חיו כלל בצל המוות, לא האמינו בו אפילו בעומדם על סף תאי-החנק. וכל עוד חיו, — שלטה בהם חוקיות חברתית.

כי עושר זה של צורות-חיים לא היה תוהו-ובוהו, והתמורות שנתחוללו בהן לא היו מחול-עיוועים חסר-פשר. מאה השנים האחרונות של יהודי וארשה מספרות בלשון ברורה על תהליכים מרכזיים בחייהם, אשר כוח המניע שלהם — והמפתח להבנתם — היה, כמובן, מיבניהם הכלכלי.

בסוף המאה הי"ח היו בס"ה רבע מיהודי וארשה (כפי שמוסר שיפר ב„תולדות המסחר היהודי בארצות פולין”) עסוקים במלאכה ובחרושת, ואלו כל השאר במסחר, בתי-מרוח ו„ללא התעסקויות מוגדרות”. ב-1862 היו 50% מן המפרנסים עסוקים במסחר, כספים, בעלי-בתים, 20% פקידים, כלי-קודש ואינטליגנציה, ו-24% במלאכה ובחרושת; ב-1931 — 50% במלאכה, חרושת והובלה ורק 33% במסחר. הוזה אומר: מעבר המוני לעבודה, בין במיספרים יחסיים ובין במיספרים אבסולוטיים, עליית משקלם של המקצועות הפרודוקטיביים, יצירת עם עובד. לאחר סיפוחה של פולין לרוסיה — בגמר המלחמות הנאפוליאוניות — היתה המדינה לגשר בין המזרח ובין המערב, נפתח לפני השוק הרוסי העצום, והיא התעשתה בקצב מהיר (ובפרט לאחר ביטול הצמיטנות ברוסיה, 1861). וארשה נטלה בכל אלה חלק-ארי, היתה לצומת החיים הכלכליים של המדינה, גדלה ורחבה. ונושא התיעוש והמסחר בפולין היו קודם-כל ותחילה אך-ורק היהודים. רק בזאת מסתברת גידולה העצום של האוכלוסייה היהודית בעיר, רק בזכות אלה יכלה לקלוט המונים שנהרו אליה מכל עבר. הנוף החברתי והכלכלי

של יהודי פולין נשתנה מיסודו. המעבר מן הכלכלה הפיאודאלית אל הקאפיטאליזם פירושו היה לגביהם, בין השאר: מוזגנים ירוכלים וסרסורים, שעברו גם אל מקצועות פרודוקטיביים, אל העבודה והמלאכה — וקודם כל בווארשה (22% של יהודי פולין הקונגרסאית ישבו בה בתחילת המאה).

אך זאת היתה לאבוריזאציה מיוחדת במינה ואף פרוליטאריון יוצא-דופן. אין להשוותם אל מעברם של בני-איכרים לעיר, לתעשייה, אל יצירת מעמד-הפועלים המודרני אצל אומות-העולם. העובדים היהודים לא הגיעו לכדי פרוליטאריון-חרושת. זה היה פרוליטאריון „זעירבורגני” — בעלי-מלאכה ושוליותיהם, כאלופניקעס (עובדי-בית), „משרתים” בחנויות. מרוכזים בכמה ענפי-מלאכה טיפוסיים (הלבשה, כלי-בית), מיעוט-שבמיעוט של פועלי תעשייה-ממש. הרי זו חולשתו האורגאנית הנודעת של מעמד-הפועלים היהודי בגולה, „הבסיס הסטראטגי” הצר שלו. הוא הוליד, אומנם, תנועת-פועלים המונית, שנשאה ברמה את נס הסוציאליזם, אלא שחולשתה בקצה מכל מעשיה, תלוייה כל-כולה בהכרעותיהם של אחרים, את חורג לאחיו שבעמי הארצות. תכופות הבדילה רק מכוונת-פירה אחת בין המעביד והפועל, והיא נרכשה על-ידו במרוצת הזמן. רמת-החיים, מוצאו, נימוסיו של הפועל לא נבדלו הרבה משל הזעירבורגנות — הרוכלים, בעלי-המלאכה, החנוונים-הזעירים. מכאן גם הפלוקטואציה הרוחנית וטשטוש הגבולות הפוליטיים, כשבני משפחה אחת נקלעו למחנות מנוגדים לחלוטין.

זאת ועוד: יהודי וארשה היו גוש לאומי אדיר. מיספרם כארבעים רבבות, וחלקם באוכלוסייה הכללית, בפרקי-זמן שונים, משליש עד מחצית (!). כאן היה הכל יהודי: העובד והמעביד, בעל-המלאכה והסוחר, הסבל והרופא, תנועת-הפועלים והאיגודים הציבוריים למיניהם. אם היתה הת-בוללות — הרי רק לשונית, על-פני-השטח; אם היו תמורות בהוי — סימניו נשארו תמיד יהודיים מובהקים. הציונות לא היתה כאן „שיבה לעם”, אלא שאיפה לאומית ספונטאנית, טבעית, יונקת ממאויים עתיקים, שניתרגמו לשפה חדשה וניזונית מן המצוקה הגדולה. הפועל היהודי עבד רק אצל המעביד היהודי וכמעט שלא נפגש עם חברו הפולני. התנועה הסוציאליסטית היתה נושאת התרבות היהודית התילונית. האורטודוכסיה נתפרנסה על ירושת-דורות, צורות-חיים מפגרות, ועל זרימה מתמדת של בני-העיירות אל העיר. היא הפסידה, אומנם, המונים לטובת הציונות והסוציאליזם, אך

עדיין כוחה היה עמה בשאבה מהרזרבות העשירות של העבר. החשבון הכולל היה חייל לאומיים אורגאניים, עממיים, פעילים ותוססים ביותר שאצלו אורם למרחקי המדינה כולה.

פולין העצמאית שלאחר מלחמת-העולם הראשונה, המנותקת משוקי רוסיה, שהתפרנסה עליהם, פולין הריאקציונית, המבקשת להקים מעמד סוחרים משלה, תוך נישולם האכזרי של היהודים, המפלה אותם לרעה על כל צעד — הכריחה המזנים גדולים לבקש להם מיפלט בעבודה ובהגירה. תהליכים אלה פירנסו את התנועות ההמוניות הגדולות, שביקשו תשובה לסוציאליזם „כאן“, העלו את התנועה החלוצית ותנועות-הנוער. המונים התדפקו על שערי הארץ ותררו אחרי ארצות-הגירה. וכך חיתה וארשה היהודית בצל הדלדול החומרי, הנישול, האנטישמיות — תוך כדי תהליכי פרודוקטיביזאציה ספציפית, הגירה, סקולאריזאציה, תמורות בהווי המסורתית, התבוללות לשונית והחרפת הרגישות הלאומית, ערות ציבורית גדולה. אין ספק שהיו גם תהליכים מסוימים מנוגדים — גבירים-חדשים והתבוללות, אינרציה, בטחון-מתוך-אדישות — אבל אלה לא היו טיפוסיים, אלא מקריים ושרירותיים. רק מי שתיאוריו הספרותיים תואמים ל„תנועה היסטורית“ זאת — רשאים אנו לומר עליו, כי תיאר נכונה את יהדות וארשה.

„בצל עץ התלייה“ לקבוק הוא — מן הצד הכרונולוגי — התיאור „הקדום“ ביותר של וארשה היהודית. (אם להוציא את „ביערות פולין“ לאופטושה, המעלה בדרך-אגב את „פולמוס ברקה“, חלקה של דלת-העם היהודית במרד-קושצ'יוסקו בשלהי המאה הי"ח, בהנהגתו של ברק יוסלביץ'). זמנו — סמוך למרד 1863. קבוק הוא מן הסופרים „המגמתיים“, אשר הקונ-סטרוקציה האידיאולוגית קודמת אצלם לחווייה האמנותית הבלתי-אמצעית. ביקש קבוק לעקוב אחר נפתוליהם של כמה דורות בישראל, להוכיח כי כל הפתרונות שהוצעו בשעתו — השכלה, התבוללות, פאטריוטיזם-של-נכר — כוזבים המה, וכל הדרכים מובילות לא"י. ועל כן בחר ב„תורה-הזהב“ של ההתקרבות היהודית-פולנית, נהירתם בהמון של צעירי-ישראל להתנוסס בנס המרד, ימי התקוות הגדולות — והאכזבה שבאה אחריהם. הבחירה „הסוציולוגית“ של המשתתפים בהכנות-למרד — בני באנקירים, חרושתנים, פקידיהם — היא נכונה. הוא איכלס את סיפורו לא רק דמויות בדויות, אלא גם אוטנטיות (הנריק ווהל, טראוגוט, יאסטרוב). הוויכוחים הרעיוניים

מוסבים על עיקר בעיות התקופה, ויש אפילו הבדלה דקה בין החתירה לטמיעה הגמורה לבין הנוסח הגרמני של הדגשת „מורשת העבר“. אלא שבספר חסרים יהודי וארשה. האידיאולוגיה המופשטת חונקת לחלוטין את המציאות מרובת-הפנים. כל עלילה מתחוללת, כביכול, בחלל-ריק: לא מראות-עיר, לא הנוף האנושי האופייני, לא הקולוריט המקומי. ידיעת התקופה ואנשיה היא מועטה ביותר, וכן גילוייה הספונטאניים, הזרמים התת-קרקעיים הבוקעים בה והעתידים לפרנס את העתיד. אילמלא ידענו כי בווארשה מדובר כאן ובמרד-יאנוואר, רשאים היינו לשתול את הגיבורים בלונדון, במוסקבה, בסאן-פראנציסקו. דבריוויכוח אינט עושים את היריבים לנציגי התקופה. נעדרים המוני-העם, המצמיחים את הגיבורים, קובעים את פרטי הליכותיהם, שאיפותיהם, סתירותיהם. מעט הטוב שבת-אורים הוא האקלים החברתי של בני הבורגנות היהודית, ואף הם סובלים מהרבה סכימאטיות ומלאכותיות.

ואגב נעיר, כי בעברית זכו קצווי החברה היהודית שבווארשה ל„תצוגה“ טובה יותר, במידה יחסית, מאשר רוב-בניינה-זומניינה. מצד אחד הפלוטר-קראטיה המתבוללת אצל קבק, סביבתו של קורצ'אק הצעיר („הדוקטור נשאר“), ואפילו „פנינים“ משל י. זינגר — סוחר-פנינים הכילי, התמהוני, גלגול רחוק של „משכיל“ הניזון על „נתן החכם“ ללסינג והנקרולוגים שב„קורייר וארשאבסקי“; מצד שני — הלומפנפרייליטאריון שב„מוטקה גנב“, זונות ורועי-זונות וסרסורי-זונות שבעיר-העתיקה, ו„מבריחים“ ליקיר ורשבסקי, שלתיאורם יש, אומנם, הצדקה אובייקטיבית, באשר מיספרם היה לאלפים, מילאו בשעתם אפילו תפקיד „פוליטי“ מסוים (התגרות עם הפועלים בשנת 1905), וחוטים רבים נמשכו מהם אל דלת-העם ומקצועות מסוימים.

היפוכו הגמור של דרך-התיאור הקבקי — הוא „וארשה“ לשלום אש, חלק ב' מן הטריילוגיה „לפני המבול“. ואף-על-פי שבמרכז הספר עומד אדם זר (במובנים הרבה) ומרחוק-בא, איש-המכאובות מירקין, אף-על-פי שהספר לוקה במישגים וכשלים רעיוניים (שורש תהפוכות רבות של שלום אש לעתיד-לבוא), מכל מקום השפיעה שורשיותו היהודית-פולנית, צמידותו להמונים, והובילתו לתיאור ריאליסטי מובהק. אש הירבה לכתוב על וארשה (ואפילו קבעה במסגרת-חיצונית לסידרת רומני-הנוצרי) וידעה על בוריה.

עצם בחירת השכבה החברתית המייצגת את וארשה היהודית בראשית המאה
הוא הישג חשוב לכשעצמו.

במרכז הסיפור עומדת משפחת המורה הורוביץ, משפחת־אינטליגנטים
הנאבקת כל ימיה עם המחסור, שכל שני־יחמישי מוסרת לעבוט את פמוטות־
השבת ואת הוֹאָקט, — אלא שהדלות אינה מנוולתה, וההשכלה אינה
מרחיקתה מן ההמונים. זאת העידית שבזעירבורגנות היהודית, — אולי
הטובה שבין אחרותיה־למעמד אצל אומות העולם — באשר היא היתה
העם; בניה היו חוֹט־השדרה של התנועות המהפכניות החלוציות, שוחרות־
הטוב. שופעת רצינות מוסרית, מסירות־נפש, עזרה הדדית, מוציאה מקרבה
לגיונות של מתקני־עולם. בית־הורוביץ נטוע בלב הדלות היהודית, בין
סבלים, עושי־סיגריות, בקניקאים, נגרים ונחתומים, סוחר־עורות ופאבריי־
קאנט" זעיר, מורים עממיים. יומם־וליל מטופלים הם בדאגות־פרנסה,
מעמידים ולדות הרבה, חרדים לשכר־לימוד לילד ל"חדר", רועדים בחורף
מקור ומקבצים נדבה "הגונה" לשלח את השחפנית שבחצר למעונות־קיץ.
בלי הרף זורמים לחצר תושבים חדשים מקרוב ומרחוק — לקנות דעת,
ללמוד מלאכה, להימלט מן החשכות שבעיירה הקטנה. הבית הומה מהפכנים,
סוציאליסטים, שלומי־אמונת־ישראל, משכילים ומתמשכלים, והוא פתוח
להשפעות הרבות של פאטריוטיזם פולני נאיבי, חיבת־ציון רומאנטית־
תנ"כית, פאתוס סוציאלי לוחט, פשטות עיירתית. ומעל לכל שלטת הדמות
המקסימה של מרת הורוביץ — האם הגדולה, הרחומה ונבונת־הלב, בת־
העם המובהקת, המצויינת בחריצות ואצילות, האוצרת בקרבה את כל
הערכים הטובים של איש־העם ואוצלת אותם על סביבתה. פוגעת משהו
נטייתו הקבועה של שלום אַש ליצור סיטואציות־אהבה מוזרות וחולניות־
במקצת, אך בכללותו רווי הספר הומאניזם אמיתי, אהבת־אדם ואמונה־באדם,
הוא מן המצבות הספרותיות המצוינות שהוקמו לווארשה היהודית.

ולא נוכל להגיד זאת על הרומאן הווארשאי, "משפחת מושקאט"
לי. י. באשוויס, על אף יריעתו הרחבה, בקיאותו הרבה בהווי הווארשאי,
ותקופת־הזמן הארוכה שהוא מקיף. בשער הספר מצאנו כתוב: "...שפעת
טיפוסים מכל גווני הקשת של יהדות פולין בעתירת חייהם... הוקמה פה
מצבת־זכרון רבתי לווארשה היהודית במחצית המאה שמאחורינו, מלפני
מלחמת־העולם הראשונה ועד כיבוש פולין..." האומנם?

לכאורה, כן. אך על־פי "לכאורה" זה אתה למד לדעת, מה דק — ומוצק

מאוד — הוא ההבדל בין יצירת־אמת לבין רומאן קלוקל שנכתב בכשרון. יותר מכל מחבר אחר כינס באשוויס בספרו שכבות רבות ומגוונות של יהודי וארשה במשך ארבעים שנה, שני דורות ושתי מלכויות. זוהי גאלריה עשירה של בני־טובים ופשוטי־עם, חסידים ואינטליגנציה, בעלי־ברים כבודים ו"משרתים", כרך הומה ופרבר; מתוך ידיעה קרובה של נוף־אדם ונוף־הרחוב ווארשאי, על קצב־המולתו, ה"טון" שנתנו בה כרכרות וטראמים, שוערי־הבתים סרביליים־חדשנים והרסטוראנים של אנשי "עולם־זהה", תגרניות וטלפונים־של־בנות־שהגיעו־לפרקן, קייטנות ה"ליניע" והשטיבלאך, מגורים ואינטארנום — עד לתגים הקטנים ביותר, מעשה כן־בית גמור באלה.

לכאורה, אף גורלותיה ותולדותיה של שושלת־מושקאט מעידה על קר־תנועה נכון: וארשה החסידית והאדוקה־במצוות בראשית המאה, הפאטריארכאלית, — מתפוררת ומתפלגת לציונים, סוציאליסטים, אנשי אגודת־ישראל, וביניהם מתלבטים אינטליגנטים נבוכים וסתם יהודים, "מכל ימות־השנה", שפרצופם מטושטש; וארשה, המקצרת אה הלבוש ומחליפה את השטריימל במגבעת ובכובע־מצחייה ויידיש בפולנית; המידלדלת־והולכת בחומר, הנדחקת מסחרה ושומטת את הקרקע מתחת לרגליה, המהגרת למדינות־הים ועולה לארץ־ישראל, המורדת־במלכות ועסוקה בקונספיראציה קומוניסטית. כי הכל יש בה במשפחת מושקאט: אָח שהוא רבי של חסידים ואחות משומדת, נכד חלוץ ודוד המרבה מלל לאומי, בעל שעסקיו פורחים, ונגידים־שלעבר שבאו עד פת לחם, שלוחות בכל פינות־העולם, אנטישמיים מתפרעים והחווה בגרוכוב, שפע של גורלות. יש בו ברומאן תיאורי הווי מצויינים של שכונת גז'יבובסקה, של משרתות־בית ו"לעבע־יונגען", של חגיגה משפחתית בליל־חניכה ובליל־הסדר, ואפילו חמימות אנושית בעיצוב הדמויות, שדרכן לילך־ולהזיק, כמו עוזר־השיל, הדון־ז'ואן דוד אברהם, סטפה ועוד. ולאחר כל אלה רחוק הוא מלהיות ראוי להלל הגדול של "מצבת־זכרון לווארשה היהודית". ולא משום שפסח באשוויס על הרבה שכבות אופייניות של יהודי וארשה ואין בה כלל וארשה העובדת, או משום שנתקצרה נשימתו ובחלקים אחרונים נטרף הקצב וגלש למעשה־רפורטאז'ה. אין אנו באים בטענות על שלא תפס את המרובה, מטעמים שנ"ל. אדרבא, השכיל המחבר לתת במישטחו מאקסימום של טיפוסים, אירועים וגורלות ולשלבם אורגאנית זה בזה. הליקוי הבולט,

החטא הקדמון הוא מתן דור בשקיעתו, בהתפוררותו, בניונו הבלתי-מוצדק.

אמרנו: דרכם של יהודי וארשה הוליכה אל המוות (ובטרם מותם — אל הניוון האיום), אך זו לא היתה תולדה פנימית מהתפתחותם. המוות והניוון באו להם מבחוץ, מידי הפאשיסטים הגרמנים. ודאי, אף מוות מאוים זה יש לו הסבר: הגלות, חיי גרות ותלות בחסדי זרים — מזה, ורקבון הקאפיטאליזם, בפולין ובגרמניה — מזה. אך תוך הילתם שרויים במלכודת ההיסטורית המזוועת — המרסאנו חייהם של היהודים, האישיים והציבוריים ולא עמדו בסימן המורד בלבד.

התהליכים החברתיים המכריעים — הנישול, האנטישמיות, האבטלה, כורחה הגירה, — מרומזים אצל באשוויס בדרך-אגב, ע"י קטעי כרוניקה עתונאית ואנחה חטופה, פסוקים אחדים על „שומר“ שיצא לארץ-ישראל, מסירת-מודעה על משמרות-חרם, פורגרום-פשיטק וכו'. אך כל אלה אין להם, כביכול, קשר לזרם-החיים הראשי. קוה-מורד בספר הוא אישי, מוסרי, כלכלי. אכן, מרובות היו בווארשה משפחות „יורדים“, אך בנסיבות שקיעתו של בית-מושקאט אין מאומה מן החוקיות הסוציאלית שבהתפוררות משפחות עשירות (בית בודנברוק, למשל), שהיא תולדת הזמן. פה היא מקרית לחלוטין. ר' משולם מושקאט, אבי ה„שושלת“, הלך לעולמו, ובניו מבזבזים ירושתו ללא-תכלית. רובם-ככולם — חדלי-אישים, לא-יוצלחים, יוצאי-דופן, פאראזיטים, החיים על גביית שכר-דירה ובקשת גמ"ח. ובאיזו שחיתות של-מידות פיטם אותם באשוויס, עפ"י מסורת „בארג אראפ“, „יאשע קאלב“ ו„סאלטשע“! איזה בולמוס של יצרים רותחים, חיי-אישות פרועים, בגידות ורומאנסים של „חצר-המדרגות“, גירושין ומזאליאנסים. אין מתום בשום משפחה, אין כף של נחת. ודאי שהמשפחה הממוצעת לא היתה כליל-השלימות, ואף אברהם שפירא מתמוג יפה בנופה, אך הגאווה על „טהרת המשפחה“ לא היתה מצוצה-מן-האצבע. כאן היפוכה של טהרה: פרבר-חיים, גבול של גילוי-עריות. הבריות שבכאן אינם עובדים, אינם סוחרים-ומוכרים, אין אנו רואים אותם במאבקם לקיום אנושי. והאינטלי-גנציה מי היא? לא בעלי-מקצוע, הגאים על מעמדם בחברה והישגיהם האינטלקטואליים, לא נציגים פוליטיים ומדריכים רוחניים, עסקנים בעלי שיעור-קומה, או נושאי-כליהם. האינטליגנציה היא שפינוזיסט של-בוטר, התועה בדרכי החיים, אוקולטיסטים ואנשי-אוב, ציירת שאינה מצליחה,

מצנאט של־רסטוראנים, מיסיונר יהודי אנגליקני ובתו הקומוניסטית האכסטרא־אוואגאנטית, — ערב־רב מעניין, אך רחוק מלהיות נציגה הרוחני של העיר. הכל כאן: ידיעה, טמפראמנט ספרותי, גירוי פיקאנטי — חוץ מ„עתרת חייהם” של יהודי וארשה „ומצבת־זכרון רבתי” להם.

דומה, שבזאת כמעט תמה הרשימה — הקצרה מאוד — של ספרי־הפרוזה המספרים על וארשה היהודית. ויש לכלול בה גם את „היהודי מפולין” לאנטול שטרן, אשר יותר משעיצב את וארשה היהודית עיצב את וארשה הפולנית בשנת 1939. אף הוא הלך אל לב הרחובות שבגיטו, אל דזיקא, אל דלת־העם, השוכנת מרתפים, ואל שכנם ובעל־ביתם ואנדרר ה„גביר”. אלא שעל כל אלה סיפר בנעימה של מתקקות, באותו „רצון־טוב”, האופייני למי שאינו בן־בית במשכנות־העם ומשתדל שלא לפגוע ב„רגשות”. אבל ספרו יכול לשמש לנו אחיזה להזכרת פרשת היחסים היהודיים־פולניים בווארשה.

שני פנים לה לפרשה הזאת: מדיניותן של ממשלות ומפלגות־שלטון כלפי היהודים והיחסים היומיומיים בין שני העמים, בשכבותיהם השונות. על הצד הראשון אין להרחיב את הדיבור. המפורסמות אינן צריכות ראיות הרבה. אנאטול שטרן השכיל לצייר את האווירה הנאצית, ששלטה במדינה בפרוס פלישתם של הגייסות הגרמניים, הפרובוקאציה המתמדת מצד השלטונות, ליבוי האנטישמיות והפרעות והחרם, מידת השנאה שנשתרשה בקרב האינטליגנציה ובהמונים הרחבים — ניתוח ממצה ונכון של פולין הסאנאטורית, בת־בריתו של היטלר. מורכבת יותר היא בעיית יחסיהם ההדדיים של בני שני העמים, של מאות האלפים:

היהודים היו בווארשה שלישי ממניין התושבים בשנת 1939, וקרוב לחצי מנינם בימי מלחמת העולם הראשונה, — האחוז הגבוה ביותר של יהודים בעיר־בירה כלשהי בגולה. הדעה נותנת, שתחום־המיפגש יהא נרחב ביותר. ולא היא! למעשה היה המגע מועט מאוד. ולא רק משום טעמים־שבמדיניות, אנטישמיות, בוז הדדי ודעות קדומות. עוד לפני שהוקם הגיטו „רשמית”, בימי הפולשים הנאצים, והוקף תומה, — הבדילה חומה בין שני העמים: רוב יהודי וארשה מכונסים היו בשלושה רובעי־עיר, והיו בהם למעלה מ־90% מכלל תושביהם. במאות בתים ועשרות רחובות היה „השוֹעֵר” הדייר הפולני היחידי, מלבד המשרתת הנוצרית שבבתי אמידים. פאן קוויאטקובסקי הוא ה„גוי” היחידי בחצר מרובת־האוכלוסין שב„וארשה”

לא, וכך בשאר סיפורים. האיזולאציה במגורים היתה, איפוא, קיצונית ולא הניחה כלל מקום להתרקמות יחסי-שכנים. והוסף על כך את הגיטו הכלכלי, שהחמיר-והלך. תחילה היו כמעט כל הסוחרים, החנוונים, הרוכלים והפינאנסיירים בווארשה יהודים, ואף רובם של בעלי-המלאכה. במרוצת-הזמן נתמעט מיספרם, אך עד הסוף היו יהודים למעלה מ- $\frac{3}{4}$ בסוג זה של מפרנסים. רק 2% מבין פקידי הממשלה והעירייה שבעיר היו יהודים, — רובם במוסדות יהודיים גמורים. הפועלים היהודים עבדו בבתי-מלאכה וסדנאות שבעליהם יהודים, התגרנים תגרו והרוכלים רכלו — ברחובות היהודים. בתי-הספר היו נפרדים, וכן האגודות המקצועיות ושאר כל ההתאגדויות הציבוריות. וכך צומצם תחום-המיפגש עד למינימום, לשעות מועטות, דמונסטראציות משותפות, פגישות-אקראי, — או לפגישות-הכרח עם קרר-החשמלית, נושא-המכתבים, השוטר, גובה-המסים והשוער, שהיו „נציגים” עם-פולין בעיני איש-העם היהודי בווארשה. מגע הדוק יותר היה בקרב הלומפנפרוליטאריון (שהוא מסורת עתיקה), הבורגנות העשירה והאינטליגנציה הגבוהה, בין פעילי המפלגה הקומוניסטית וצמרת האיגודים-המקצועיים, — אלא שכולם גם יחד לא תפסו אלא אחוז של מה-בכך בקרב האוכלוסייה. והוא הדין לגבי חלקם של היהודים בתרבות ובאמנות הפולנית.

ארוכה הדרך המובילה מן האקלים החברתי ש„בצל עץ-התלייה”, ו„ביערות פולין”, שנת 1863, ועד לזה שב„יהודי מפולין”, שנת 1939. ה„אחזה היהודית-פולנית” נמוגה-והלכה, התהום עמקה, — עד שהגיעה להלכירוח ומעשים נאציים מובהקים בפרוס מלחמת-העולם השנייה. עם ההתעוררות הלאומית והמעמדית נפלטו לגמרי מן הציבור היהודי אחרוני הדיקשטיינים והברגסונים, ולא שרדו אלא ה„דורפים” („היהודי מפולין”) המשומדים, חלאת-אדם. לא ייפלא שבאווירה זו מסתיימת כל פגישה אינטימית בין יהודים ופולנים בכשלון חרוץ, גם כשהאהבה והרצון-הטוב מבקשים להשתחרר מגישה-קדומה. סטיפה היהודית וקלוניה הפולנית הן ידידות-נפש לעת נעוריהן, אך נשואיה של מאשה המשומדת, בתו של ר' משה גבריאל, עם יאנק הצייר, איש-הלגיונות, נשואים טראגיים הם, שהגורם הנירוטי גובר-והולך בהם. כך בא הקץ גם לאהבתם של שמעון ואנדרר ואַננה, שהם „זוג מן השמיים”. ניתנה האמת להיאמר, כי איש-העם הפולני, במידה שתואר ובמידה שנרקמו יחסים כלשהם, תואר בידי כל

הסופרים שהוזכרו בחיבה ובלבביות: המשרתת הזקנה אצל קבק, קלוניה וזושיה אצל באשוויס, פאן קוויאטקובסקי והפגנת ה־1 במאי אצל אַש, ידידיו של קורצ'אק ועוד.

*

נעימה זו של אחווה יהודית־פולנית מחודשת בעמידה מול הצורך המשותף, ידידות שאינה־מכזיבה ועזרה־בצרה, בולטת בקובץ סיפוריו של י. אופטושו "חורבן פולין". ואעפ"י שמתארים הם את פולין (ובעיקר: וארשה) בשנות המלחמה והחורבן, צריך לשייכם לתקופה קדומה יותר; בלשון־הפלגה נאמר: אל שנת "1863". הסיפורים נכתבו ממרחקי זמן ומקום, בניו־יורק, רוב־רובם בשנים 1941—1942, כאשר לא שוערו עדיין ממדי השואה, ורק מעט בהם ממוראות הגיטו ואמיתו. יש כאן מן החן המיוחד לאופטושו: פשטות, עממיות, כבוד־לאדם, שורשים בתולדות העם, הצמצום היפה לנובילה, שקיפות־הלשון. ויש כאן כל המיגרעות, התיפלות והאבסורד שביידישיזם: ה"נצח" המדומה, המליצה ההיסטורית, אטרופיה־למציאות, הומאניזם של־קטנות. אדמת־פולין היא אדמתם של יהודים מדורי־דורות, גזירות־היטלר אינן אלא אחת הצרות היורדות על כנסת־ישראל מפרק לפרק, אנו נבלה את הצוררים כשם שבילינו וגו'. מן העבר צפים־ועולים דמויות־מופלאות, אנשי־מעלה כמו המגיד ממלאבא, הביבליופיל והאציל הפולנים, חטיבות־חיים מוצקות ומושרשות, פרקי־נחמה ודמעות־נחמה, ובשורתם: "בטחון", יהודים, לא להתייאש! ועל כן: נאצי אחרון נתלה על עץ ו"בגרלין התחיל יישוב חדש", יורשם והמשכם של השטיבל מגור ובית־מדרשו של ר' מנדלי מקוצק — זה הסמל של יהדות פולין בעיני אופטושו — הוא דווקא ר' איטשה המתבודד מרחוב הנרי שבניו־יורק, כשם שגיבור מלחמת־הגיטו, הנופל בצינור־הביוב התת־קרקעי ורימונו בידו הוא "הארחי־פרחי הקוצקאי" דווקא...

*

הגענו לסוף מסעם של יהודי וארשה, אשר תחנתם האחרונה היו משרפות־טרבלנינקי. עם מותו של הגיטו מסתיימת ההיסטוריה בת מאות־שנים של היהודים על גדות הוויסלה. מתחילה פרשת גסיסתם במשך ארבע שנים, עד פסח תש"ג.

בדם ואש נפל גיטו וארשה. העיר החיה לא יצאו לה מוניטין, אך גיבוריה ומורדיה של עיר־המתים הנציחו את שמה עדי היותה מגדלור לדורות, לכל התפוצות.

לא זכתה וארשה היהודית, שחיה העשירים יהיו כתובים על דפי ספרים הרבה בלשוננו. וזכה מותה. כבר היום מצויים עמנו בעברית עשרות ספרים וחיבורים, המספרים על ימיה האחרונים. החל בספרות דוקומנטארית, ניתוחים היסטוריים וסוציאליים, ועד לרשומות ביומנים אישיים. סקירתם היא פרק בפני עצמו. נגיד רק זאת, שהתמונה ברורה בתכלית, הפרטים מדויקים ורבים, השרידים משלימים איש את רעהו. ושוב בולט החזיון הנודע: מיעוט (נכון יותר: חוסר) הספרות־היפה: הסיפור, הפואמה, השיר, הדראמה. שום סופר עברי לא נזקק במשך עשר השנים שחלפו לנושא הזה. אם משום שה, "חומר" כאוב כ"כ, ואם משום שהסופר לא העיז; אם משום שהספרות העברית החדשה נכתבת כמעט כולה בידי ילידי הארץ בלבד, ואם משום שמלחמת עצמאותנו הסיחה את הדעת ממלחמת־הגיטאות ונטלה לעצמה את מיטב הפאטוס, ההגינות, הרגשות, מעשי־הגבורה. אס־כה ואס־כה, — פרשת חייהם ומותם של יהודי וארשה אינה תופסת מקום בספרותנו העברית, אינה משפיעה על קהל הקוראים הרחב ואינה מעצבת את רוחם.

מסתבר שה, "רומאן" היחיד (אם להוציא את הנובילות של אדולף רודניצקי, "שקספיר", על הריסות וארשה ב־1945) על גיטו וארשה הוא, "החומה" לג'ון הרסי, בסט־סלר שתורגם לעברית. מוזר הוא, שאת השראתם הרוחנית נאלצים הקוראים העבריים לקבל מסופר אמריקני, מרחוק־בא, אדם שהוא לגבי חיינו, "מתלמד". פופולאריותו של רומן רחבי־יריעה זה (כ־600 ע') מעידה על הביקוש הרב ועל צמאונם של מיליוני אנשים בעולם לדעת את הדברים כהווייתם. יש בו, בספר זה, הרבה רצון־טוב, שקידה לדעת את ה, "אגוזטיקה" היהודית, יש בו תבונה אנושית אצילה, בוז ושנאה למרצחים הגרמנים, ואפילו, "אהבת ישראל", נאמנות לעובדות (פרקים שלמים הועתקו מסיפוריהם של צביה לובטקין וטוביה בוז'יקובסקי, מיומנה של אננה ברג, מחומר של ארכיון־רינגלבוים). יש להניח כי הספר עשה את שליחותו הטובה בעולם, "הגדול". אבל אנו, שהננו עצם־מעצמם ובשר־מבשרם של אנשי, "החומה", אין אנו מסוגלים להתפעל מן, "החומה".

אין אנו עוסקים בחיבורנו זה בביקורת ספרותית; הצד הסוציולוגי הוא המעניין אותנו. נסתפק, איפוא, בהערה קצרה, כי מיבנהו של הרומאן מפחית הרבה מערכו האמנותי. נוח לוינסון רושם ממראית-עיניו — קטעים, הגיונות, תצפיות, פסוקים בודדים (כדרכו־בגנוזים של עמנואל רינגלבלום). הרשימות מקוטעות, אין בהן מוקדם ומאוחר, והן באות להאיר תופעות ומעשים מצדדיהם השונים, כפי שנשתקפו בתודעתם של אנשים רבים. התוצאה היא אבדן הדראמאטיות, ריסוק הרציפות־שבהתרשמות, אטומיזאציה של החווייה. נוספת על כך הפסיכולוגיזאציה היתירה, ההשתעשעות בחישוף „חיי־המעמקים” של האנשים במצבים הנוראים, המאקאבריים ביותר, כדי להוכיח את ה„אנושי־אנושי־מאוד” השליט גם בפתחה של גיהנום. אך הליקוי הרציני ביותר שבספר הוא פרשת המרד ונושאיו.

המרד בגיטו הוא צומת הדראמאטיות בחיי הגיטו, וכן בספר. הארתו הנכונה היא אבן־הבוחן: לסילוף או לאמת. לא כאן המקום לעורר מחדש את השאלה, מדוע הלכו היהודים למוות בהמוניהם, וכמעט ללא התנגדות. הדברים הוסברו דיים ועוד יוסברו בידי חוקרים וסוקרים לעחיד לבוא. מכרעת עובדה אחת: בלי לקפח את חלקם של שאר מפלגות סוציאליסטיות, יש לזכור, כי נושאו הראשיים של המרד היו קודם־כל אנשי התנועות החלוציות, ואנשי השומר־הצעיר שעליהם מספר (תוך אינפורמאציה לקויה) בעל „החומה”. אין כלל להשוות את מישקלם המיספרי של אלה ברחוב היהודי לעומת המפלגות שריכזו בטרם־שואה המונים גדולים — ה„בונד”, הקומוניסטים, הציונים־הכלליים, הרביזיוניסטים. והרי אלה נתחנכו על שנאה לזהטת לפאשיזם, — או על לאומנות קיצונית ועל החרב. האחרונים נפקד מקומם ביום פקודה; אך גם הראשונים נדחקו לקרן־זווית, שלא־בפרופורציה להיקף השפעתם. ב„החומה” רואים אנו את האסיפה שבהן הונח יסוד לז'. או. ב., את העיכובים הרעיוניים והמעשיים, את המנהיגים (כביכול) של השומר־הצעיר, ה„בונד”, הקומוניסטים ואת פעילי המרד במלחמתם ובנפילתם. אך בשום פנים לא הוסבר, כי צד צמח המרד, מי גידל וטיפח אותו, מהם הכוחות החברתיים שהולידוהו, מדוע דווקא מחוגי הנוער החלוצי יצאו היזמה, האידיאולוגיה, כשרון־הביצוע? והרי מרד יהודי־הגיטאות היה תולדה הגיונית ומוכרחת מן הערכים שטופחו במשך עשרות בשנים בקרב הנוער החלוצי, ואשר בשעת מיבחן

הוכיחו את כל יקר-ערכם ויעילותם העליונה. את המרד יכלו לזיזם ולבצע רק אלה, אשר בימים הקודרים ביותר לא התכחשם לעצמם, רק אלה שהיו מושרשים בעם והזדהו עמו הזדהות מוחלטת, בלי להעלות על הדעת, שיכול לבוא תחליף ציבורי כלשהו לעם ישראל, כי יש טעם לחיים בלעדיו; אלה שהיו סוציאליסטים ועד לרגע האחרון לא פסקה אמונתם, כי נצח הפאשיזם מוכרח לישקר, כי יבוא יום ויימחה מעל פני האדמות — והם במעשיהם מקרבים את קצו, ולוא בכהוא-זה; אלה שהיו אמונים על מוסר אישי, קנאי-הגשמה-עצמית, אשר לדידם נוצרה כל סיסמה מטבע-ברייתה לממשה הלכה-למעשה. בזכות כל אלה — אכלם הניזון לאין ערוך פחות מאשר את האחרים, בזכות זה טיפחו פחות מאחרים אשליות „מרגיעות“ והבקיעו אל הדרך הנכונה היחידה — המרד. מי שחסר את אחד המרכיבים הללו — נשבר בשלימותו, או ביום פקודה לא הציל את כבודו אלא חלקית. וכה דבריו של אבא קובנר, האיש שזרק ראשון את סיסמת המרד לתוך הגיטאות הפלים („הנס בחדלון“): „...הקריאה הראשונה, שיצאה מווילנה ואח"כ בגיטאות האחרים, היכתה גלים בכל הישובים ובכל הכיוונים, רק בכיוון אחד לא — מזרחה מאתנו... בין אם היו שם בגיטו 40 אלף או 150 אלף יהודים — שום גילוי של מרד, שום נסיון של התגוננות... והרי הנוער שם היה בריא בגופו וברוחו, מחונך לעבודה ולמלחמה, לכבוד ולקוממיות, ידע להכריע וריאליסטי ללא השליות. ובאיזו מבוכה נוראה מסר הנוער הזה את עצמו להורג. הם לא ידעו אפילו על מה הם מתייסרים. אין זאת כי עוד ערכים עמדו שם במבחן הגדול ואצלם הם נהרסו... ואלה הם: שרשיות לאומית בציבור יהודי חי... בגיטו שלנו היו צעירים שדגלו בלאומיות צרופה, שישבו בתוך ציבור חי ודיברו תמיד על אחדות הגורל היהודי, ונוסף על כך התחנכו שנים על האקדח ועל ההרב... אך רובם היה לשוטרים... יש איזה הרואיקה טראגית בעובדה, שדווקא אלה המאמינים אמונת-תום באדם, באנושיות, בהמונים, בסוציאליזם, דווקא אלה לא נשברו והיו לנושאי הגבורה העיקריים גם בעולם המתנכל, מרמה ובוגד. ואלו אלה שגדלו עם שלילת האמונות האלה... בבוא יום מיבחן החלה בקרבם... ההידרדרות לתהום הבגידה. אכן, פרי-באושים יעלה הצמח ביום בצורת, כששרשיו אינם יונקים מאותה קרקע... שהיא אחדות עקרונות-רעיון ועקרונות מוסר-חיים.“

וחשובים הדברים להבנת הכוחות הציבוריים, שפעלו ברחוב היהודי, להבנת „התנועה ההיסטורית“ שלנו.

על דרכי צמיחתו של נוער זה, נושא המרד לעתיד, שר בנימין טננבוים ב„תמולים על הסף“. זהו תיאור אחד-יחידי של ילדות ונעורים בווארשה, אך אין לשכות, כי נעורים אלה אינם טיפוסיים אלא לחוג מסויים ומצומצם בהיקפו. הרחוב — נאלווקי הסוחרת-ומוכרת, הבית — בית-אב מרושש, יניקה ראשונה — סיפורי החומש ואגדות-עם. הרבדים שמעליהם — הגימנאזיה האוטראקוויסטית, שגידלה את רובה של האינטליגנציה היהודית בעיר, הספרות הפולנית, פגישה עם ניגודים סוציאליים, עם אנטישמיות — ועם בשורת החלוציות. הזכרונות האישיים חופפים בהחלט את הפלגות הסוציולוגית — חוויות ילדות, שעשועי-רחוב וספרות מעצבת, מיתוס עממי, בית-הספר והיחסים שבו, התרבות „המשולשת“ יידיש-פולנית-עברית, והדרך המובילה לארץ-ישראל העובדת: „דלוגא 50“, הוא קן השומר הצעיר, הוא בית-היוצר לאנשי ההגשמה והמרד. כאן נוצרו הערכים היקרים. רומאנטיקה של-נעורים עוצבה בתבונה לריאליזם חברתי. חיטוטים חושלו להכרה בהירה, צמאון-לדעת פתח אופקים רחבים; החלומות הזינו כשרון-המעשה וקנאות-הגשמה, נימוסי „הקבוצה“ היו למידות של חברות-טובה ושיתוף-פעולה הארמוני; סוציאליזם ראדיקאלי נתפרש כמוסר אישי רם, התנגדות לדרך אבות ותורתם לא היתה להתנכרות; למדו לבוז לעיסוקיהם של „בני נאלווקי“ — ולא להינתק, כי אם לאהוב, לרפא, לדבוק בו בעם: „למדנו להציץ ביהודי הפשוט... הוא הכל, הוא הכל — היולי כמחצב... ועלינו לגלות העורקים השפונים, ועלינו לחשל כל ניתן לחישול... בידינו הכל — כבידי מעונים, עמלים יקרעו את כבלי הנישול... ועלינו עבור למחנה חלוצים...“ והיא הדרך שהובילה למרד, כש „עמי מת“ והארץ רחוקת...

*

אחרון המשוררים העברים בגיטו וארשה, גבר ראה עוני בשבט עברתו, עד למרד ואחריו, היה יצחק קצנלסון, אשר חתם את „השיר על העם היהודי שנהרג“ במלים:

...ואם לא תיישן עוד עוֹלָלָה, ולא יוסיפו למות עוד בישראל ולא להיולד.
ולא יושרו שירים עוד נלבבים למשוררים בישראל, סופרים גדולים,
הכל, הכל נמחה!

ולא יהיו עוד תיאטראות ליהודים, קול־צחוק לא יישמע שם,
ודמעה בחשאי לא תיפלט,
ונוגנים עברים וציירים לא יבקשו דרכים עוד חדשות,
ולא ייצרו בצער ושמחה..."

כי תמו הצער והשמחה. תמו תולדותיהן של מחצית־אלף השנים. תמו
חייהם של ארבע מאות אלף יהודים.

*

מעט סופר עליהם בלשוננו וכה הרבה יש לספר עליהם לבתי, ולבנינו.

1953